

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Ч. ~~5179/11~~

**З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА**

імені

ШЕВЧЕНКА

У ДІБОВІ.

Ч 5179/11

5179

06

ДРІВНА БІБЛІОТЕКА.

11.

ЕМІЛЬ де ЛЬАВЛЬЕ.

СІЛЬСКА ОБШЧИНА

В РОССІІ.

Пісьля другого виданья, по німецьки обробленого

Карльом Біхером.

Ціна 10 кр.

ЛЬВІВ, 1879.

З друкарні Товариства імени Шевченка,
під заряд. К. Беднарського.

21p

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 9392 . 1

I.

Сільська обшчина в Россії.

Щоб належито понъати громадську власність ґрунтову, так як вона ще нині істнує по селах в Россії, треба собі представити племенній суспільній порядок у кочових народів, — бо є такого порядку виробивсьа порядок россієських громад.

Совісній и мисльачій економіст, Лье-Плье, котриј старанно придивльавсьа формам власности у різних пастирських народів, а особливо у племен на азіатських стоках Уралю, ось як описує тој порядок: У тих кочовників усі громадъане складајут свої робучі прилади до купи і спільноју працеју використујут не тільки земљу, але і капітал, т. ј. худобу, потрібну до управи землі. У них спільна власність виходит беспосередно є пастирського житъа і з родинних звъазків. „Купа шатер (аул) маје ту завсїгди подобу комуністичнојі пастирськојі спїлки, — чи там череда належит до одного пана, чи до всејі громади. Кождиј чоловік належній до тојі громади все маје свїј пај з доходів господарства; будь шчо будь, він усе маје право до однојі части прибутку, і бере з него тільки, кїлько лиш може спотребувати.“

„У кочовників пръамі потомки одного вїтца звичајно не росходъатсьа; вони жијут при купі, як комуністична спїлка, під неограниченоју властью голови родини.“ Мож сказати, шчо між ними все

спільне окрім одежі і зброї. „Коли родина так розплодиться, що вже годі їй держатись при куші, то голова відділює декотрих по-добру і відзначає zarazом, яка пајка спільного добра має припасти тій парості відділеній від головного пня. А нераз знов і по смерті голови родини, својаки такі не розходьтсья, але всі до најдальшої степені жијут разом під рукоју того, хто најліпше вміє повнити патріархальну власть.“

„Такі самі комуністичні спілки задержались і у народів осілих. У пів-кочовників, підвладних російському урядови, остаєсь поле, котре кожда родина оброблює сама про себе, в основі все такі спільною власністю.“ „У Башкірів справді бачимо виразно осібну власність аж при домах з усім домашнім sprzęтком.“ *)

Польовий порядок в російській громаді подібний до порядку в татарській орді, — тільки що там добувајут пожиток з землі через рільництво, а ту через випасанье худоби. В цілій Великороссії (Московщині), т. ј. в тій огромній країні, що јде від поза Дніпра і містит на собі 30—35 мільјонів льуда, — всьа земля, јака не належит до царя або до панів, становит спільну, неподільну власність громад. Право з 19. лютого 1861. ось јак означає тоту спільну власність: „Громадський вжиток („абшчинноје пальзаваніе“), се такий звичајем уладженій вжиток, при котрім земля від часу до часу переділюєсь або перельосовуєсь між мужиків, чи то поголовно, пісьльа „тыагла“, чи пісьльа другої міри, і при котрім усьа громада ручит за виповнюванье тих обовјазків, јакі звязані з ужитком землі.“ Громада, се основний складник російського

*) Le Play, Les Ouvriers européens (Париж) стор. 18, 19, 49, 50.

народа. Вона — правна особа, наділена властивим життєм, сильним і енергічним, а навіть властю примусовою. Вона одна — властителька землі; кождому особликовий вона надає її лиш до часового вжитку. Вона одностајно ручит поміщикам (дідичам) за чинш, державі за податок і рекрута відповідно до числа душ. Вона сама собою рядит, і то далеко незалежніше від французьких або німецьких громад. В цілїм своїм заряді вона має повне самоуправство подібно до американських волостей (township). Указ з р. 1861. надав їй зовсім обширну, по дечиїї думці навіть за обширну автономію.

Батьки родин збираються під проводом „старости“ чи там начальника, котрого собі самі вибрали, і порядкують беспосередно громадські діла, так як товариші англійської vestry, або як громадяне первісних швейцарських кантонів. Староста має надзир над поліцією; він розсуджує звичайні спори, як льондонський бурмістр. Він може визначувати кару аж до суми одного рубля і примусову роботу аж до двох днів трівку.

Зв'язок кількох сіл творит волость, щось ніби соборну громаду (gmina zbiorowa) або повіт. Волость мусит мати 300—2000 мешканців. Заряд волости веде „старшина“, котрий має при собі раду зложену зі старостів усього повіту. Заснів з ними порядкує він усе, що їде до податків, рекрутації, доріг і шарварків. В важних ділах скликує він велику раду відпоручників сільських; що десять родин шле до тої ради одного відпоручника. Та та рада вибирає від 4 до 10 судьїв чи те присяжних, котрі за чергою сходяться по три, щоб розсуджувати громадські спори аж до вартости 100 рублів і назначувати карі.

Всі громадяне одного села, що мають у спільнім

посідань примезоване до села поле, зовуться „мир“*). Се слово, котре стрічаємо у всіх слав'янських мовах (воно приходив уже в чеських і шльонських документах с 13. віку) значит тільки, що громада, commune, communitas; але в первіснім значінню воно виражає щось гідного пошанованья, сьв'ятого; воно також значит сьвіт, так як грецьке *κόσμος*. Фрејгер фон Гакстгаузен на доказ високого поважанья, яке має „мир“ у народа, наводить багато росієських приповідок, як ось: „Лиш сам бог мирови судья; Що мир скаже, мусит бути; Зітханья миру скали ломають; Мир усего краю підпора.“ Се основна встанова народна, первісна пројава слав'янського духа народного, як кажуть староруси. В засаді кожній повнолітній мужчина - громадянин має право до рівної частки поля, котре находитьс'я в посіданню миру. В давнину поля зовсім не ділено. Поле оброблювано спільно, а здобуток ділено між усіх п'єсьля того, кільки с котрої родини було робітників. І тепер ще де в яких роскольніцьких громадах далеко в лісах, в так названих „скитах“ вдержалас'я така встанова. Кажуть також, що вона існує де в яких закутинах у Боснії, але на певно о тім не знати. Пізніјше переділювано поля що року або що три роки, і декуди сесь да-

*) Докладних описів про росієську общину, а особливо про її правні порядки, годі добути. Найліпші жерела дльа тих, хто не знає росієської мови, се велика книжка фрејгера фон Гакстгаузена: *Studien über die inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* (3 томи, Ганновер 1847-52); [Поминем прочі, менше важні статі, наведені Емілем де Льавльє, окрім ще одної:] Йогана Кејелера: *Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes*, Riga 1876. — де зібрано і оброблено критично все, що досі понаписуване в тім ділі по книжках, газетах та урядових справозданьях.

(Прим. авт.)

вниї звичаї удержався ј доси. Тепер час переділу неоднакії в різних околицях. Декуди переділюјут шчо 6, декуди шчо 12 або 15, а најчастіше шчо 9 літ. При кождїї загальнії конскріпції (числену народа) мусит бути також переділ поля. Такі загальні переділи не відбувалися в означених часах. Від р. 1719 було јїх десять, посльідниї 1857.

При всії своїї прихильности до спільности ґрунтової, мужики прецінь нерадо беруться до переділу поля, бо ґрунти, шчо је у них, відходьат тоді в масу, а при новім льосовану вони нераз дістајут зовсім јінші. Загальнії переділ вони називајут, јак каже Гакстгаузен, „чорним переділом.“ В многих громадах луки діляться шчо року на ново.

Коли і јак маје відбутися переділ, кілько маје бути визначено часток, шчо зробити с тими частками, котрі нікому не дісталися, кілько поля мајут одержати нові господарства в селі, — все те рішајут мужики самі, зішшовшися під проводом старости; треба тілько, шщоб зішлося пів громади. Дві третині потрібно, шщоб рішити скасованье спільности ґрунтової і розділити земљу раз на всігди на окремішки, — а також, шщоб зробити новиї переділ, — в кінци, шщоб „поганих і неоправних“ льудеј виключити або дати в роспорядок урядови.

Хата (ізва), ґрунт, на котрім вона стоїт, і город становјат дідичну, приватну власність. Але все такі властитель не може јї продати комусь чужосільному, хіба за дозволом „миру,“ при чім льуде зі свого села на всьакіј спосіб мајут право першої купівлі. Коли родина вимре, то тота приватна власність відходить на громадську, — а коли вивандрује з села, то може до шести місяців забрати хату або розібрати матеріјал,

що не је твжжа річ, бо хати ставлені з дерева. В общинах всіх країв, навіть в германських марках, стрічаємо подібниї звичаї. Се лехко појаснити. Громада не је проста зарядова (адміністраціјна) јединица; вона радше патріархальна спілка, велика родина, котрої звязок такиї міцниї, котрої једність така тісна, що чужиї не може в нју бути приньатиї без дозволу більшости. Шче ј нині в Швейцарії не досить замешкати в громаді, шчоби мати в нїї право горожаньства; јего треба або купити або набути через дозвіл усіх горожан - громадян. В середних віках усюди так було. В россієській громаді нема затим зовсім свобідної власности нерухомого добра; свобода такої власности там много де в чім огранічена, відповідно до тої встанови, що ціла громада над усім добром маје зверхну власть.

Россієське село складајєсья з ряду хат, збудованих з делинья покладеного одно на друге, подібно јак американські бльокаузи або швейцарські колиби. Фронт звернениї до улици і прикрашениї ганком а по над стріхоју видно різані деревјані оздоби. Обіјєтьє ніколи не лежит окремо посеред приналежних до него піль, јак у Фльандрії, Англії, Гольандії та других крајах, де ґрунти від давного часу поділені на окремі, в однії родині дідичні частки. Назва россієського села „дьеревня“, маје тої самії корінь, що ј німецьке Dorf, скандінавське trup, англъосаксонське thorp, французьке troupe, troupeau; вона означаје, јак замітив Јулії Фаучер, звязок, стоваришенье дльа взаїмної оборони.*) В первісних часах льуде мусьят збиватиса до купи,

*) Гл. The Russian agrarian Legislation of 1861 by Julius Faucher в виданью товариства ім. Кобдена. Systems of land tenure in various countries.

щоб спільно боронитись перед нападами ворогів та диких звірів, а також, щоб прочищувати землю під управу при помочи більше рук і при злуці більше сил.

Щоб доконати поділу, беруться мірники визначені громадою до розмірення і отаковання різних ланів а також до приладження жеребів. Фрејгер Гакстаузен каже, що декуди уживають до того посв'ячених палиць або фворостин не однаких завдожки, причім најкоротшими мірят поля најліпші, а најдовшими најгірші.

Все вірне поле громадське розділюють на три доосередні паси, а кождий пас ділять знов на три лани відповідно до трипольової системи. Більше при тім зважають на близькість поля, як на плодovitість, бо сьа посьлідна в Россіі в поодиноких околицях не буває надто розмаїта. Пас најближчий від села в околицях пісковатих гноітьє лиш раз на 3, 6, або 9 літ; в околицях чорноземних гноју зовсім не знають. Кождий пас ділять на вузкі нивки по 5—10 метрів в шир а по 200—800 метрів вздовж. Кілька таких нивок складають до куні, пантруючи при тім, щоб бодај по одній було в кождім пасі і в кождім лані, — і тих кілька нивок становит одну пајку, яка має припасти в поділі кождому громадьянинови.

Всі мешканці враз із бабами і дітьми сходьатся при льосованьу, від котрого залежит, котрих часток уживати буде кожда родина аж до нового поділу. Тото льосованье рідко коли виходит на чију кривду, бо пајки, зложені с кількох малих нивок, котрих вартість вирівнуєсь, в загалі рівні між собою. Хто докаже, що го скривджено, дістане додаток с того поля, яке шче осталоь вільне. Ліси і пасовиська мали сельане давніше до спільного вжитку за панщизньані відрібки. Луки шчо року перед косовицеју ділено на частки і кожда

родина косила вильосованій кусень, — або всі косили враз цілу луку, а відтак ділилисья сіном. При скасованьї кріпацтва 1861. признано поміщикам виключне посіданье лісів і лук, на перекір давньому праву; бо первісно вони належали до миру. Се несправедливість і хиба в економічнім згляді; бо коли задержано давні общчини, то тре їм було також надати все то, чого потребујут до відповідного істнованья. Тре було дивитисья на села швейцарські, де альменда запевнюје громадянам ужиток пасовиська, ліса і поля. Віддајучи поміщикови ліс, віддано заразом і всіх сельан по часті в його руки, — ну, і ціле „увільненье“ мужицтва вијшло неповне. Общинниј систем лиш тоді може вповні виплатитись, коли все під него підходить і коли рільник је свобідним і зовсім незалежним горожанином.

В добрах царських (коронних), де землі до волі, заховује мир звичајно часть ґрунту до потреби, шчо наділити нове господарство, як яке в селі повстане; до того часу тој вільниј ґрунт випускајут в аренду. Через те не так часто приходит потреба на ново переділювати всі громадські ґрунти.

В коронних добрах ділят ґрунт поголовно. Розраховујут, кілька десятин*) припаде на кожду душу, — і кожда родина дістаје тілько часток, кілька в ній душ. В давніших поміщицьких добрах відбувајесья поділ пісьля тьягла. Слово тьягло значит робучу јединицьу, — але міра жејі не стала. Давніше рахувалось так, шчо в котріј родині були три робітники, то се одно тьягло; тепер означајут так кожду сълубну пару, так шчо коли кілька таких пар жије в одній хаті і робит ураз, кожда маје право до одної пайки

*) Десятина виносит 1 гектар і 9 арів.

грунту. За кріпацьких пор'ядків було т'ягло міроју панщини, яку малос'я відроблювати поміщикови, або дачки, яку тре було сплатити. Слово „т'ягло“ походить від т'ягнути (ziehen) і означає „то, шчо т'ягне“ (плуг), т. ј. худобу, а посередно ј орача. Поміщикови јшло о то, шчо т'ягол було јак најбільше, бо кожде т'ягло мусіло му на тиждень робити тільки а тільки днів. Патріархальні родини, де під одну стріхоју жило кілька пар, становили кілька т'ягол пісьля того, кілька в них було л'удеј спосібних до праці. А шчо відроблюван'є пану панщини обраховувано пісьля т'ягла, то пісьля т'ягла ділено ј ґрунти. Значитс'я, на царських (казьонних) добрах поділ іде поголовно, а на поміщицьких або пісьля ґосподарств (подвірно), або пісьля числа дорослих робітників.

Ми бачили, шчо кожда родина дістаје кілька часток і то перемішаних (не в одноцільній ниві); с того виходит, шчо всі частки в однім лані, хоть належат до різних родин, мус'ят оброблюватись в оден час і засіватись однаким збіж'єм; се т. зв. лановиј примус. Одна третина рілі засіјана озиминою, житом чи пшеницеју, — друга третина вівсом, — а трета спочиваје. Кожда родина оре, сіје і збираје окремо і сама про себе; але ні по чім не пізнати, шчо нивки розділені на окремішки. Кождиј відділ триполівки виглядаје јак одностајниј лан. Різні рільницькі роботи мус'ят робитись в оден час, бо доріг ані стежок нема і кождиј на своје поле може дістатись тільки через поле другого. Збір ґромад'ян назначаје, коли зачинати сівбу або жниво, так јак се в південних крајах, в Швейцаріі, Італіі а навіть у Франціі бачимо підчас винозбо-

ру*). Се ще одно с тих діл, в котрих воля миру — огранічує і керує волею јединиць.

Перед знесенєм кріпацтва віддавав поміщик мужикам мајже половину поля, а другу задержував собі обробљујучи јі руками панщизняків. Кріпак мусів кожного тижня три дни робити на пана. З лісів і пустарів мали льуде дрова і толоку за дејакиј надробок.

В р. 1861. у властивіј Россіі мало 103.158 властивців 105,200.108 десьатин з 22 мильјонами кріпаків, котрі вживали третю часть ґрунтів, т. ј. около 35 миль. десьатин; се виносит троха більше ніж півтреті дес. на душу або мајже 7 дес. на родину.

В околицях чорноземних льудність була густіjšа а через те ј частка кожного меньша. Частка сьа зваласьа наділом. Наділ служив відтак підставоју поділу ґрунтів між поміщиком а льудьми по знесеню кріпацтва. Поміщик обовјазаніј увільненим кріпакам віддати на власність часть землі за певніј, кожного часу платніј викуп.**). Величина тојі части залежит від місцевих обставин, але в кождім селі установлена певна најменьша мірка, не однака. В околицях степових вона виносит 3—8 дес.; в околицях промислових меньше, — н. пр. коло Москви виносит одну десьатину. В околицях чорноземних виносит вона пересічно 2—3 дес. На ділі ґрунт, котриј одержали увільнені кріпаки,

*) Се тож часто лучаєсь і в середніј Німеччині, де переважує середна або дрібна посідлість і де практикуєсьа господарванє плодозмінне, витворене с трипольового -- особливо при полях зі збіжьем та коньбушиною. *Прим. К. Віхера.*

**). Уряд зичит мужикам гроші, шчоб допомочи јім до сплати викупу. Колишні кріпаки мајут пересічно 4 гектари на мужеську голову за викуп 2—2 руб. від гектара. *Прим. астора.*

маїже так само за великії, як був їх наділ, котриї обробляли перед волею.

Ось більше-менше стан мужицької родини в околиці Новгородѣ. Вона вживає мало шчо не 20 гектарів, с котрих половина — вірне поле, а друга луки або толока. Трипольове господарованье в Россії загальне, так шчо третина рілі під житом, друга третина під вівсом а трета переліг. Худоби ось шчо: 2 коні, 3 корові і 4—5 овець. Поміщикови платит така родина викупу 28 рубл. т. ј. 1 р. 40 коп. від гектара, — державі 4 р. 80 коп. податку від одної мужеської душі, т. ј. всего коло 12 р., а 2—3 р. попови.

Закони про знесенье кріпацтва не тикали громадянської істоти миру, — противно, новіј указ 19. лютого 1861. зміцнив навіть общинний порядок, бо зробив кожду громаду спілкою, котра разом ручит за вчасну виплату всіх дачок, які приходьатся від кожного мешканьця дльа держави, повіту або дльа громади. Голови родин можуть загальною ухвалою ввести осібну власність і скасувати спільність ґрунтову; тільки шчо дльа такої ухвали потрібно дві третині всіх голосів.

Дехто каже, шчо колиб до такої ухвали досить було звичаїної більшости голосів, то община швидко зовсім зашчезлаб. Між тим факти не потверджујут такої гадки. Мужики не покидајутся так швидко давних звичаїв; тільки поволи і серед незначних змін перетворьујутся стародавні встанови, як до вліянья нових поглядів і потреб.

Ось оден цікавіј приклад, котриј показує, як уперто придержујутся россієські мужики ґрунтових порядків общинних. Кілька літ тому, шче перед знесеньем кріпацтва, в однім селі Петергофського уїзду поміщик дльа добра ді своїх мужиків впровадив був

наші західноєвропейські ґрунтові порядки. Поле поділено на окремі частки і на кожді з них казав властивець на свій кошт побудувати окрему хату дльа кождої родини. Але скоро лиш оголошено знесенє кріпацтва, так сеґчас у тіґ громаді виражено рішуче і доконечне жаданьє — ввести знов спільне посіданьє ґрунту і попереносити хати на давнє місце. Се ј справді зроблено, хоть перенесеньє те немало коштувало. Введенє на ново обшчини сьвјатковано в селі веселим празником. Лиш оден мужик сказав, шчо хоче остатисья в својіґ окреміґ селидьбі; на него дивилисья, јак на Јуду, насмівалисья з него, брали го на глум а навіть пересьлїдували го. В очох россіґських мужиків кождіґ, хто виламуєсь с під громадськоґі спільности, то перевертень, злодіґ, переступець, котрому ніколи не вибачут јего провину.

Шче цікавіше ось шчо: німецькі кольоніґї, осідлі в Россіґї, з власноґї волі завели і в себе періодичне переділуванє ґрунтів. В селі Панінськім над Волгоју, замешканім кольоністами, шчо пријшли з Вестфаліґї, відбуваєсь, јак сьвідчит Гакстгаузен, шчо три, шчо шість або шчо девјать літ громадськоґї переділ ґрунту, јак до того, о кілько вбільшилось число мешканьців. Прочі німецькі кольоніґї в Саратовськоґї губерніґї подавали до уряду прозьби і одержали дозвіл — завести то само і в себе. Осідлі Татари-рільники також робјат переділи подібно до Великорусів. Тој сам звичај стрічаємо і у Малорусів в Вороніжськоґї та Бесарабськоґї губерніґях.

Помимо періодичних переділів вкраласья прецінь в мир нерівність мајетків, а богато мужиків остаје зовсім без ґрунту. Передовсім дејакі хитріјші та захланніјші вміјут при помочи горівки здобувати дльа себе більші наділи; мужики зовут јіх миројідами. А де-

які знов надто бідні або надто ліниві, шчоб оброблювати свій наділ; вони їдуть на зарібки. В дуже навчальній книжці князя Васильчикова је статистичний обрахунок, де виказано, шчо на 1,193.000 господарств 75.000 не маје ніякого ґрунту, а тільки 7.400 задержало свої давні посілости.

Основою общини је патриархальна родина і всі члени миру вважајутся потомками спільного предка. Зв'язки родинні заховали у Великорусів, подібно як і у Балканських Слав'ян, таку силу, якої деінде давно вже не мајут. Родина, се ніби раз в раз відроджується стоваришене, в котрім најстаршій голова маје мајже неограничену власть. Все добро спільне. В нутрі одної родини нема ніякої окремої спадщини, ніякого поділу. Хата, город, господарські знадоби, худоба, польові плоди, всілякі прилади становјат спільну власність усіх членів родини. Ніхто ј не думаје якусь частку з них привласнювати виключно собі. По смерті вітця родини переходить власть і зар'яд на најстаршого з родини: декуди на најстаршого сина, деінде знов на најстаршого брата небіжчиковаго, розуміється, коли тој жије в тіј самій хаті. Декуди знов самі члени родини вибирајут собі нового голову. Коли по смерті голови лишилися самі малолітки, то до јіх хати переходить якийсь својак і стаје заразом співвластивцем. Голова родини звесь „хозяин“ (господар) або „большак“ (старшій)*).

Коли по смерті голови родина ділиться мајетком, — шчо новішими часами частіше буваје, ніж уперед, — то поділ відбувається не пісьля степенів својактва, а пісьля числа дорослих мужчин, котрі жили в тіј хаті.

*) Порівн. Меккензі Уольлес, Russia, том I, розділ 6, а також про мир розд. 8 і 9.

Сироти не дістають спадщини по вітці, а ті, котрі вперед опустили дім вітцівськїй, не дістають в загалі нічо. Женщини переходять під старанья сего або другого члена родини а при виході зауж дістають віно.

На півночі дім переходить на најстаршого; в полуденних губерніях він дістаєсь најмолодшому синові, бо старші звичајно вже за життя вітця поставали самостійними господарями. Затим права до спадку не надає својацтво, походжінье; воно плине з глущојі причини, з уділу в праці, котра витворила достатки, шчо мајут бути поділені. Вујко, братанич, стрик, мужчини дорослі — працювали порівно; вони дістають однакі часті спадку. Молоде дівча, дитина — вони нічим не причинились до витворенья достатків; на них будут старатись члени родини; але вони не мајут права на спадок.

В родині, так як і в россіјськїй державі, поньятьє поваги і власти змішане с поньятьем віку і батьківства. Начальник громадськїй звесь „староста“, повітові „старшина“, цар звесья „батько“, „батьушка“. Се правдивіј принцип патріархального правління.

Від знесенья кріпацтва пројавляєсь нахилок до розвјазанья давнојі патріархальнојі родини*). Почутье індивідуальнојі незалежности підкопує і рујнує жејі. Молоді не слухајут уже хозьяіна. Жінки жалујутсь на роботу, котроју јіх завальујут. Женатіј син хоче окремојі хати дльа себе; а позајак вільно му домагати-

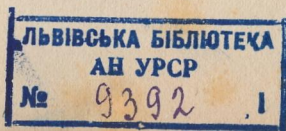
*) Справозданье комісії з 26. маја 1872, в котріј був председателем міністер державних мајетків, Валујев, містить богато донесень з різних губерніј, стверджујучих, шчо всьуди родини намагајут до розділу, хотьби ј зі шкодоју веіх членів. Про пагубні наслідки розділів гл. Кејслера ст. 273 і інш.

сьа дльа себе наділу ґрунту, а збудованье дерев'яної хати не богато коштує, то звичаїно кожда пара заводит собі окреме хозьяїство.

Розв'язка патріархальної родини поведе може за собою розв'язку общинного посіданья ґрунту, бо особливо при спільности домашного житья розвиваютьсьа ті привички братерства, тото відреченье від власної користи, тоті комуністичні погляди, котрі піддержують общинну спільність ґрунтова. Давніше був спосіб на то, шчоб зломати упертість непокірних голов або позбутисьа лїнивих, неоправних неробів — їх віддавано в рекрути. Батьки родин в порозумінью зі старостою громадським очищували таким способом громаду з непригідних ельементів. Звичаї підляганья деспотичній власти батьківській виоїв в россієській народ тоту покїрність, самовідреченье та податливість, котрі го передовсім ціхують.

Шчо за противність між Великоросом а Американцем! Сесь жадній зміни і руху, жадній зиску, завсігди невдоволенї своєїю долею, завсігди гонит за новиною, від највчаснішого дитинства відорванї від батьківського авторітету, привиклії покладатисьа тїлько на себе самого, послушнїї тїлько тому праву, котре сам він помагав становити — досконалиї тип індівуалїзму; а Великорос противно покїрнїї своїїї судьбі, прив'язанїї до давних традиції, завсігди готов слухати наказу своїїх зверхників, шанує своїїх попів і свого царья, вдоволенїї своїїм побутом, котрого не стараєсьа поправльати, і остаточно хто знає, чи не шчасливїїшїї від невгомного, предпрїїмчивого Јанкі ураз з його богатствами та поступом.

Недавними часами вив'язалисьа горьачї спори о то, коли і як повстала спільність ґрунтова, становяча властиву основу миру. Россієські патріоти бачили в нїї

„первісну встанову“ великого слав'янського племені, і сесь погляд, в письмах Гакстгаузена переданій і розширеній по всій Європі, державсь без супереки, аж поки недавно Великороси Бістрам і Чічерін не висказали погляду як раз сему противного. Вони твердять, що аж до кінця 16. віку мужики були вольними і незалежними властивцями ґрунту, котриј оброблювали. С паном-дідичом вони сторговувалисья о чинш, якіј мали платити, і продавали, лишали дітем, винајмали, одержували в спадку ґрунти без ніякого вмішанья з боку громади ані пана. Спільність ґрунтів і періодичній переділ не істнували. Але незалежність мужиків була не на руку і кн'язеві, котриј хотів податків та војаків, і панам, котрі потребували рук дльа управи своїх ланів. Указ царя Федора Івановича з р. 1592 прикріпив мужиків до скиби. Пани поробили такі книжки, в котрі повписувано всіх мужиків, що замешкували їх добра, — і тим мужикам було заборонено без панського дозволу переходити деінде на житье. Пізніјші устава Бориса Годунова завели цілковите кріпацтво. За панованья Петра І. подушний податок, сільна порука громади за виплату податків і достатченье рекрутів сталисья причиною того, що ґрунти збито в купу і роснајовано в стосунку до робучих рук, шчоби кождий мав змогу пісьльа своїх сил нести часть громадських тягарів. Спільність ґрунтова — виводит с того Чічерін — була впливом кріпацтва, а з заведеньем свободи мусит шчезнути.

Протів сеї думки Бістрама і Чічеріна виступив різко проф. Бјельяјев в журналі „Русская Бесѣда“. Бјельяјев твердит, що російська обшчина с періодичним переділом істнује споконвіку: вона — прьаміј вплив слав'янського духа. Тоті родини, котрі могли оброблювати більше ґрунту і платити більше податку,

одержували також більші наділ. Без сумніву існувала, як виказав Чічерін, також приватна власність: в одній частині Росії вона навіть переважала; але з того не мож виводити, що вона становила загальну форму посідання. Громадська власність — то було правило; приватна — виїмок. Проф. Сергьєй Солов'єв підпер своїм авторитетом думку Б'єль'яєва, і тепер в російській літературі переважає переконання, що спільна власність існувала вже в давній Русі. Передовсім вислідом проф. Л'єшкова*) завдячуємо докладніше знання первісній історії російської общини. І так бачимо тот сам поряток, що в германських марках, в полуденній Русі під назвою „вервь“, далі на північ під назвами „погост“ і „губа“. — В верві найстарші старці (сотські) судили справи і вдержували лад та поряток. Загальний збір усіх громадян рішав важніші справи, а також поділ громадського ґрунту. По приході Вар'ягів витворилася сільська аристократія (дружинники та бо'яре); вони загарбали огромні ґрунти, на котрих осідали вбогі л'юде; вони, правда, особисто оставались вільними, але приїмали на себе певні обов'язки зглядом панів. Найдавніше руське праводавство „Правда руськая“ має шість пунктів, в котрих заваровані ті л'юде супротив притиску панського і в котрих означені їх правні відносини. Побіч мужиків-общинників (т. ј. співвластивців громадського ґрунту) і чиншовників, котрі сиділи на панських ґрунтах, витворилос'я ще значне число свобідних властивців, а то ось яким способом. Поза'як богато крају лежало ще пустою та цілиною, то осадник, котрий першій

*) „Русский народъ и государство,“ ст. 69—71. Кеґельер на стор. 16 наводить головні жерела д'ля історії сільскої власности ґрунтової в Росії.

управив кусник такого поля, признававсья його доживотним властивцем. Таким способом швидко повстав певний рід дісного діличного права. Таку саму пројаву здибајемо на острові Јаві, де порядки ґрунтової власности існують серед таких самих обставин, шчо і в Россіі. Хліборобство јшло у тих осадників таким самим способом, який стрічајемо всьуди, де тільки ґрунт під засів муситьсья здобувати в дівичих лісах. Осадники будујут собі деревјані хати, лехкі до перевозу і випальујут ліс в поближу; спальовиско засівајут так довго, доки земля не висилитьсья, — по чім переносятьсья в јінше місце. За дльа такого напів кочового господарованья потворилосья на Русі богато осад, котрі не належали до общчинного порядку. Потреба періодичного переділу тоді аж даласья почувти, коли льудність осіла стало і так намножилась, шчо не ставало вже землі дльа такојі переміннојі управи. С того стаје јасно, дльа чого пајка кождојі родини, „участок“, з разу находитьсья в доживотнім а то ј діличнім посіданью і аж пізніјше встановльујетьсья переділ. Як раз тот сам процес відбувајетьсья тепер між козаками.

В 14. віці стрічајемо вже волость з радоју старших; вона складајетьсья с кількох сіл, с котрих кожде маје свого голову, својіх сотьських і старостів. В 16. віці мајут громади все шче значну самостіјність. Прававодства з р. 1497 і з р. 1550 затверджујут і забезпечујут јіх права супротів магнатів та намістників великого князья. Але швидко опісьльа, особливо за Івана ІV. (Грозного) і його насьлідника Федора Івановича податки стали дуже великі, мужики почали масами покидати својі хати і вивандрувати; шчоб тому запобічи, прикріплено јіх указом з р. 1592 до скиби. Јако відшкодованье за утрату особистојі свободи при-

знано мужикам в 17. віці право на тої ґрунт, котриї оброблювали.

Давніше виглядала громадська власність богато де в чім не так, як тепер. Кождиї член родини діставав тільки ґрунту, кілько міг обробити. Кусень приділений одному називався учасок, уділ або жереб, т. ј. частка, котра йому при льосованью припала. Все добро мужика з належачими до него правами вживанья звалосья двір. Двір обіймав подвірье, усадьбу (дім, господарські будинки, обору і огород, — по нашому б то обієстьє), поле в об'ємі 9—15 десьятин, луку, пасовиска, ліс, стави та ріки (дльа риболовства) і другі права вжиткові. По при многі східности россієської обшчини з німецькоју маркоју, бачимо також чималі ріжниці. Обшчина задержала більше демократичну ціху; всі мали право на частку ґрунту, навіть заїшли льуде, принятї до якоїї небудь родини, між тим коли у Германів такі мешканьці, комірники (Beisassen) від наділу були викльучені. При тім појединчі германські родини поприсвојували собі більші добра, між тим коли другі своїї участки потратили. Від середних віків творила німецька марка з великим селом в осередку замкнену, так сказати, скристалізовану організаціју, між тим коли на Руси вервь зі своїми обширними просторами необробленого поля, з рідко розсіяними осельями і с кочујучими рільниками-осадниками находилась шче в плиннім стані, витворьувалась і міцніла. Руська обшчина основана була на тих самих засадах, шчо німецька і другі, але внїшні обставини, особливо плїхшиї спосіб управи поля, довели до того, шчо ті засади пројавились ту в відмінних троха формах. Шче нині рільництво на полуденно-россієських степах ледво чи діїшло до того ступня, на якім стојало в Німеччині за часів Таціта. Меккензі Уолььес наводит звичај,

котриј в давнину стрічавсь і в Німеччині. Коли ви-пальковуєсья межа між двома громадами, то з одного ј другого села приводьят дітеј, котрі на все дивьятсья а відтак дајут јім кілька раз позавуха, шчоб ціле своје житье тьамили, де је межа, і могли се посьвідчити. В 14. і 15 віках, коли людність значно розмножиласья і конечноју стала ненастанна управа поля, заведено загально триполівку і лановіј примус. Засада, шчо земля громадська спільна всім членам громади, лежала в правнім інстинкті народів; але в најдавніших часах засада тотя не потребувала пројавльатисья, доки кожда родина пісьля својејі потреби могла зајмати і вживати јакиј хтіла кусень вольного степу або ліса. Таким способом бачимо ту ствердженье того безмірно важного ступня в господьрськїм поступі і в розвитку власности ґрунтовіјі, шчо свобідне зајманье ґрунтів маје місце перед періодичним переділом, хоть се зовсім не нарушује верховного права власности, котре вперед і опісьля маје над усіми ґрунтами — громада.

Шче ј тепер відбуваєсья декуди тој перехід. В новоросіјських осадах, заложених сего столітья на стєнах, зразу дозволені були свобідні зајманщчини: кождіј брав тільки поля та лук, кілька потребував. Але коли людности прибуло, счинилисья спори, а шчоб јім зробити кінець, заведено періодичні переділи, котрі швидко принялисья всьуди в губерніях Херсонськїј, Таврієськїј, Вороніжськїј та Самарськїј. Також в крају Донських козаків уживано землю правом першого захвату. Первісно міг кождіј, де хтів орати, косити траву, рубати дрова в лісі; весь крај вважавсья власністью цілого козацького вісьька. Пізніјше пријшлось поділити землі між поодинокі станиці (більші козацькі осади). Обшар піль належачих до станиці зовесья

јурт; козаки однојі станиці вживали јурт, јак і вперед, пісьля права свобідного захвату. Аж коли людности прибуло, пришлося ј ту завести періодичній переділ, котриј в р. 1835 остаточно зістав урегульованиј. Поділ відбуваєся пісьля числа людей; кождіј мужчина почавши від 17-ти літ віку має право на 15 десятин поля пригідного до управи. Меккензі потверджује, шчо тога встанова зробила кінець сварам і вводиачи рівність значно поліпшила положіньє бідних. Луки косьатся спільно, а сіно роздільуєся. У Уральських козаків уживаньє лук пісьля права свобідного захвату ось јак уладжено. Певного дньє в році починаєся косовиця; кождіј козак дістаје дльє вжитку тільки луки, кільки того одного дньє зможе обкосити довкола; пізнііше робит і збираје сіно на тіј заньатіј луці при помочи својејі родини. В Швейцаріі в альпејських кантонах стрічаємо подібну встанову. 13 серпньє зі сходом сонцьє займаје гірньєак-косар (Wildheuer) в посіданьє одно с тих порослих травоју урвищ положених високо на скалах, в мајже неприступних місцьєх; тоді має право там робити сіно, котре відтак вїазанками змітује в долину. В Сибірі держат мужики землю, котру самі управили, в дідичнім посіданью, — бо неуправного, свобідного ґрунту там шче велика сила; але ј вони можут відступати тој ґрунт тільки својакам, або давати го в застав; верховне право власности над ним має громада. В многих місцьєх, особливо в Тобольській губерніі, вироцилась проте с приростом людности така нерівність, шчо пришлося завести там також періодичні переділи *).

*) Гл. Русская Беседа (1860). т. II. стор. 119, а також Фльєровського „Положеніє рабочаго класса въ Россіи“, Петербург, 1869, стор. 75.

Деякі міста мајут також громадській ґрунт, котриј ділят. І так маје місто Молога в Ярославській губернії пасовиско, котре ділитсьа на одинајцять частей; кожда сотня мішчан (їх також 11) одержује в певнім порядку шчо рік одну часть того пасовиска дльа вжитку, так шчо в одинајцяти літах кожда сотня вживала за чергоју кожду часть пасовиска. Ті сотні пригадујут нам Ашпенцельські „рідени“. С фактів, згромаджених Кејельером, виходит, здајесь, то, шчо в давній Руси право прислугујуче кождому на вживанье рівного участка громадського ґрунту не було таке загальне, як тепер. Настановленье подушного податку замісь давного чиншу ґрунтового надало без сумніву тому праву більше сили і значінья. Позајак кождиј мусів платити подушне, а громада ручила за уплату цілојі суми, јака принадала від усіх жејі членів, то громада мусіла також дбати о то, шчоб кождому визначити јеґо часток, ашчоби міг заплитити принадајучиј не него податок; а позајак квота податку дльа кождого була однакова, то ј участки поля мусіли бути однакові.

А коли такі обшчини стрічај-мо у всіх славјанських народів, у Германів, у старинних Греків та Римлян, в Америці, Хінах, Індіјі, на Јаві, — одним словом, у всіх народів в порі переходу від житья кошового до осідлого рільництва, — мусимо признати, шчо не можлива се річ, аби в Росіјі тота шче ј доси правно істнујуча встанова заведена була по просту указами Федора Івановича та Бориса Годунова або Петра І. Засада спільнојі власности громадської істнувала в Росіјі споконвіку так, як і ві всіх других крајах, тільки шчо огромна обширність незаньатих ґрунтів спријала розсіјаному житью родин та повстанью приватнојі власности. Періодичниј переділ заведено —

як се можемо шче ј нині бачити — аж тоді всьуди, коли приріст лѹдности став перешоноју свобідного зајманья та вживанья јакојі хто хотів части ліса або степу. Подушній податок і спільна порука громади прискорили тілько тој рух, бо кождиј, шчоб виплатити своју пајку податку, мусів також дістати своју пајку ґрунту під управу.

II.

Господарські користи россіјської обшчини.

Корисні і шкідні боки спільнојі власности громадської від двајцяти вже літ були предметом ґрунтовних росправ між прихильниками а противниками сего ґрунтового порьядку. Јоган фон Кејслер звів у своїм, кілька раз уже ту згадуванім ділі пісьльа россіјських жерел усі докази з обох боків, за і протів, а також добутки росправ петербурського конгресу дльа сільского господарства 1865 р. Так само велика рільнича анкета з р. 1873, котројі добутки видані на урядовіј кошт в пјати томах, достатчила богатого матеріялу дльа студіј над тим питаньем*).

Панславісти бачут в обшчинній спільности ґрун-

*) Тота комісія під преісідательством міністра державних мајетків, Валујева, зґромадила звиш 1000 вістєј і звиш 200 осьвідчень. На нешчастье, як замітив Льероа-Боліе, випитувано та переслухвано тілько лѹдеј з вишших веретов, загалом — противників обшчиннојі власности ґрунтовойі. Кејслер резімује поґльади писателів А. Бутовького, І. Соловјова, Т. Тернера, фон Бушена, Герцена, Чічеріна, Кавеліна, Івіна, Савича, Кошельова, Самаріна, Бјельяјева, Чернишевського, Безобразова, Панајева і др.

товіј підвалину будушчої величі Россіі. Народи Заходу, кажут вони, посідали подібні встанови, але запропастили їх під вліянєм ленництва та римського права. За то вони мусьят мучитись соціјальними боротьбами, ненастанною віжною між богачами а бідними. — Се противитесья справедливости — додајут вони — шчоб земля, спільна спадщина всіх, находилася в посіданю кількох родин. Праця може бути справедливою підставою власности, але тільки дльа тих достатків, котрі вона витворюје, а не дльа землі, котројі витворити не може. В Россіі признаје громада кождому спосібному до праці осібникови право на участок ґрунту, на кокрім може вижити добутками својејі праці.

Пауперізм, тој рак, шчо точит західні суспільности, в обшчині незвісній; ту він не може повстати; бо кождіј маје дешчо, с чого може жити, і кожда родина заходит својіх старців та слабих. На Заході численне потомство — се нещастье, котрому старајутсья запобігати способами, захвальованими через дејаких суспільних економістів, але осудженими через почутье моральности. В Россіі ж народженье дитини витајесья завсігди радісно, бо воно приносит родині на будуще нові сили, воно стаје правною підставою дльа одержанья на будуще більше пајок поля. Льудність може змагатисья; незаселені шче простори в європејській Россіі огромні, а коли ті наповнъатсья, то стојат же отвором безграничні простори Азіі дльа дальшого розросту великојі славјанської родини. Доки јно втримаєсь стародавна встанова — мир, доти не буде соціјальних віји ані кльасовојі боротьби, најстрашнішојі з усіх; вона прецінь, кльасова боротьба, була причиною покоренья і рујини старинних держав, — а нині грозит вона тим самим кінцем і новіјшим державам. Россіјський народ останесья в јдности і через те в

силі; він буде розрастатись і змагатись на підставі тої „первісної встанови“, котра одна може забезпечити лад, бо вона одна забезпечує розвиток справедливості між людьми.

Так говорять прихильники общини, і їх же кілька відтінків. Передовсім консерватисти, як Фрејгер фон Гакстгаузен, котрі раді б вдержати патріархальну управу і старі встанови. Відтак численна група слав'янофілів, як Аксаков, Бјельајев, Кошельов, Самарін, князь Черкаський пор'яд іє цілим р'ядом мужів з највищих кругів та високородних жінок, котрі впираються ідеєю великої слав'янської народности і призначеної для неї місії. В кінці соціалдемократи школи Герцена і Бакуніна, як Чернишевський і Панајев, котрі твердять, що общинний лад ґрунтові власности містить в собі розв'язку соціального питання, якої дармо шукали Сен-Сімон, Оуен та Прудон.

Пор'ядки російської общини так різко перечат усім нашим суспільно-економічним наукам, усім нашим поглядам розвитим при навикненю до власности приватної, що ми ледво можемо поняти їх істнованье. Община видаєсь нам соціальною почварою, останком давних варварських часів, котрі швидко мусит зашчезнути під ногами новішого поступу. Між тим досить тільки зирнути довкола себе, щоб побачити, що принцип сільности заливає з нас різних боків і грозить незалежности поєдинчої одиниці. З одного боку акційні товариства, при котрих особиста відповідальність зовсім виключена, не тільки забирають в свої руки всі великі промислові підприємства, — вони руйнують навіть своєю невидержимою конкуренцією дрібних ремісників і дрібних торговців і то на тім полі, на котрім ті, здавалось би, не мають чо бојатись конкуренції, т. ј. при споряджуваню одежі, обуви,

меблів і при дрібній розпродажі. Акційні товариства беруться до всего і множаться з дня на день. Швидко кождий буде або акціонером або найемним робітником; не стане зовсім місця для дрібного зарібку, для незалежних, нестоваришених робітників.

А з другого боку бачимо, як дієсно в затривожу-
ючій розмірі змагаються товариства, в котрих принцип комуністичний далеко різче переведений на ділі, ніж в російській обшчині, в котрих беззглядно затерта всяка різниця між моїм і твоїм, — ја се кажу про монастирі. Нехај тільки узнати монастирі правними особами і дати їм право набувати ґрунти такоју самоју дорогоју, як набувають приватні льуде, то боротьба між індивідуалізмом а кольлективізмом не довго буде вагуватися. Сто літ не мине, а в кождім католицькім краї будуть монастирі сьвітськими панамі всіх ґрунтів; весь край буде в їх руках.

В давніших часах усі пануючі, навіть највірніші прихильники церкви, видавали права за правами, щоб стіснити зріст монастирів. Сучасні праводавства відмавляють реліґійним товариствам ціхи правних осіб і посідання ґрунтів; а прецінь на наших очах змагаються ті товариства в Франції, Бельгії, Гольандії, Англії, — одним словом, всьуди, відки їх не повиго-
нювали насильні перевороти, як ось із Іспанії, Італії та Португалії. Їх богацтво і сила змагаються в таких розмірах, що најсильніші уряди мусьят братися до виїмкових устав, щоби сему покласти заперу. В Бельгії вони незадовго до того зможуться, що всяка опозиція протів них не ввадит і вони будут по своїї волі вертати князем і праводавством. При такім праводавстві, як в американських Сполучених Державах, де признано реліґійним корпораціям ціхи

правних осіб і право посідати даровизни, — наші монастирі швидко закупили би всі ґрунти в краї.

Приклад монастирів може нам дати сказівку до зрозуміння того, як держитеся община. Без сумніву дбає чоловік завсігди о свою окрему користь (? перев.); він шукає щастя і уникає праці (? перев.) і чим ліше уладитеся відповідальність, тим більше кожди буде спонуканиј добро робити і працьувати. Але поза-як віра внојує чоловікови надіју на друге житье, то річ можлива, шчо шчоб на те друге житье заслужити, чоловік буде ту на землі працьувати в послуху і самовідреченьу, як се бачимо декуди по монастирях.

А притім же привичка ті традиції мајут в первісних часах таке велике вліянє, про яке ми ледво ј подумати можемо. Під тим вліянєм відбувајутся сільські роботи в общинах. Крім того навіть при періодичнім переділі поля маје хлібороб інтерес в тім, шчоб порядно на нім робити, бо від того залежит добриј або плохиј урожај, с котрого сам він користаје. Тота встанова затим зовсім не нерепиняје доброму гнојеньу та обробльуваню поля, хоть і як се може дивним здаватисья. Ирльандський *tenant-at will*, а навіть арендатор, котриј арендује поле на три або шість літ — а се лучајесья аж надто часто — маје шче меньше певности на будуще, ніж россіјський мужик, котрому мир аж по 10—12-ти літах відбираје те поле, котре обробльував, а даје му за то знов шчо најменьше таку саму частку.

Коли россіјські мужики кепсько обробльујут свої ґрунти, то причина тому така, шчо вони до недавна шче хилилися під јармом кріпацтва і ј доси не набрали потрібної науки, самостійности і енергії. Шчоб переконатисья, шчо не сістем часового вживанья становит причину застоју сільского господарства, досить

буде погльнати на альменди в Швейцарії, Гессені та Бадені. І там поля час від часу передільюються між громадян, а прецінь управа їх прехороша. А з другого боку ї приватні панські добра в Россії зовсім не кращче оброблюються від громадських.

Одно шчо дуже стоїт на заваді періодичному переділови, се сталі і дорогі полішшеня, котрих часовіє посідач не може доконати, бо другий тягнув би з них користь. В тім згляді общинна власність стоїт, здавалось би, нижче від приватної. Тільки дідичній властивець завдасть собі потрібні видатки, шчоб нездале поле добре поправити, вложити в него капітал, якого вимагає вдосконалена, інтензивна господарка. В цілій західній Европі можемо подивляти дивовижній поступ рільництва, шчо їде в парі с приватною власністю, між тим коли в Россії рільництво стало на тім ступни, на якім стојало шче перед 2000 літ.

А прецінь нічо б не перенивало тому, шчо би громада сама виконувала великі, довголітні роботи, як ось будову доріг, орошуванье та осушуванье піль, як се робят громадські уряди (магістрати) по містах, та альменди в Швейцарії. Уживаючи на те спільних запасів і спільної праці, осяглось би обширніші користи, ніж при відосібнені, змінній та недостатчній праці јединиці.

Насьлідки спільности ґрунтової і періодичного переділу зовсім не однакові в обох великих полосах рільничих Россії.

В черноземній полосі родит ґрунт богати плоди без гноју і мајже без праці. Скоро ограничитися тільки на управу збіжья, то не потрібно вкладати в землю великих капіталів; досить тільки посіјати і зібрати, шчо сьа вродит. Переділ затим не становит перепони дльа полішшеня ґрунту, бо хлібороб і так би јого не

поліпшував. Напливовий ґрунт угорського Банату та Молдавії је, правда, власністю приватних людеј, але управа јего зовсім не ліпша від управи общинних ґрунтів росіјських в черноземній полосі.

На мільких ґрунтах північної і середної частини, де треба би багато гною і ненастанних робіт меліораційних, переділ справді відбувається за часто і через те шкодить розвиткови рільництва. Середня частина Росії, се тота частина Європи, в котрій продукція хліборобська најслабша; отаксовано, шчо хлібороб збирає там три рази, а найбільше штири рази тільки, кілько посіјав. Сесью пројаву лехко појаснити при помочи т. зв. законів Тінена. В рідко заселеним крају, де нема великих центрів зужиткових, нема ј ніякої користи заводити інтензивну господарку; далеко корисніше там вводити в діло сили природи, яких достатчујут обширні, пусті шче степи, аніж вкладати великиј капітал в малиј кусник ґрунту; се посьлідне знов корисніше аж тоді, коли людність стане далеко густіша. І так в Австралії Анґлічане близь більших міст: Мельборна, Сіднеја та Брајсбена управљајут поля так, јак огороди, — а в нутрі крају стали на зовсім примітивним випасанью худоби.

Шчо в організації общини передовсім мусит занепокојувати суспільних економістів (розуміється, пануючої школи), то се тота обстивина, шчо мир наперекір приписам Мальтуса не кладе ніякої заборони приростови людности, а противно, навіть назначує надгороду за розмножуванье дітеј, бо чим більше голов в родині, тим більше тота родина дістаје поля. Здалось би проте, шчо людність в Росії мусит швидше множитися, јак в кождім другім крају. Се навіть становит головниј закид, јакіј Джон Стјуарт Міль підносив протів усакої реформи в напрямі комуністич-

нім. А прецінь диво! Россія побіч Франції належит до тих країв, де льудність најповоліше змагаєсья. Період подвоєнья, котриј дльа Франції виносит більше-меньше 120 літ, виносит дльа Россії 90 літ, між тим коли дльа Прус і Англії він виносит тільки 50 літ. Јакаж причина тої дивної пројави, котра, здаєсь, перечит всім основам суспільної економії? Різні обставини складајутсья на сеј добуток. Передовсім велика смертність дітеј. Подружъя в Россії троха плодніші, ніж в јінчих европејських крајах. Знатниј россіјський статистик А. фон Бушен*) подаје на одно подружье 4·96 дітеј, між тим в Бельгії обраховано јіх 4·72, в Прусах 4·23 а в Англії лиш 3·77. Пісьльа Кетльє***) число уродин в Россії стосунково мајже два рази більше, ніж у Франції. Але прото не треба думати, шчо у мужиків буваје најбільше дітеј. І так в Новгородській губернії, котра може служити міркоју дльа всіх других, обраховано дітеј на одно подружье з вишчих верстов $5\frac{4}{5}$, у мужиків $5\frac{1}{2}$, у мајетних мішчан 5, у купців $4\frac{4}{5}$, а у бродячої льудности $3\frac{3}{4}$.

Шчо до смертности, то в Россії вмираје 1 на 26, між тим коли в Прусах 1 на 36, у Франції 1 на 39, у Бельгії 1 на 43, а в Англії 1 на 49. Затим пересічниј тривок життя в Россії далеко коротшиј, ніж у других крајах. В західноєвропејських державах він виносит около 35 літ, а в Россії лиш 22—28 літ; в рільничих обшарах над Волгоју доходит аж до 20, а в губерніјах Вјатській, Пермській і Оренбургській навіть до 15 літ. Сесья так коротка пересічна довгота життя походит переважно з великої смертности дітеј.

*) *Aperçu statistique des forces productives de la Russie.* (Paris, 1867.)

**) *Physik social, Bruxelles 1869.*

Буняковський, член імператорської академії в Петербурзі справдив у своїй книжці „Про закони смертності в Росії“, що на 1000 мужеських дітей тільки 593 доживають цього року: майже половина вмирає, і то мало що не третина в першій році по вродженню. Притім зважити б ту ще звісний факт, що діти, котрі вмерли до хресту, взагалі ніде не записуються.

Велика смертність між дітьми, се зати головна причина, здержуюча приріст людности. Недостача старанного заходу скошує багато дітей. Письльа Гіліжаровського, котрий займався докладними висльідами про смертність дітей в Росії, матері перетяжені роботою дуже часто не можуть самі плекати своїх дітей. Вони дають їм ссати через ципку квасковатий клик з житної муки, від котрого діти дістають червінку. Звичай же крім того, щоб мати в три дні по полозі вишарилась в лазні, — і се нераз також при занедбану конечних осторожностей доводит до лиха. Хрещення, котре відбувається так, що дитину зовсім занурюють до води, буває, особливо зимою, причиною слабостей і смертей. В літі жнива ще пагубніші; с поміж 100 вмираючих дітей 75 гине в червні і липні, бо матері цілий день затруднені в полі і мусьят покидати своїх дітей по цілих днях.

Часті ріжниці віку між чоловіком а жінкою також спинають приріст людности. Ті ріжниці, се прями насльідок патріархального стану родини. Робучих сил в Росії мало, і вони стосунково дуже дорогі. Кождїй родині jde о то, щоб між своїми членами мати досить рук, потрібних до оброблення припалого її ґрунту. Голова родини старається прото поженити синів як навчасніше, щоб и невістка заступала місце служниці, котрі би тре багато платити. (С тої самої причини батьки стараються також як најпізніше віддавати

замуж дорослих доньок, шчоб не мусіти на їх місце најмати служницю).

С таких нерівнолітних подруж виходьат најгірші наслідки. Передовсім жінка старієсь саме тоді, коли чоловік входить в најсильніший вік. Затим голова родини залишає своју постарілу жінку і надуживає поваги, яку має над жінкою свого сина, котриј надто шче молодіј, шчоб міг сам користати зі своїх прав, або їх охоронити. Так повстає казиродне змішанье — наслідок кріпацтва, так само, як і јінчі роди неморальностеј виродилисья з невольництва в давній Европі і Америці. Від коли знесено кріпацтво, стрічаєсья — кажут — сесья погань далеко рідше, бо молоде подружье не хоче вже підлягати аж надто патріархальній повазі голови родини.

Хоть сільскі празники звичајно кінчатсья забавами і роспустоју, де піјанство і груба неморальність берут перевагу; то прецінь число несълубних дітеј в Россіі меньше, ніж в других краях; воно виносит тільки $3\frac{1}{2}\%$. С того мож буде вивести, шчо неморальність в Россіі не је така велика, як јі дејакі писателі представљајут; хоть ті знов твердьят, шчо наслідки неморальности затирајутсья шче поганьшими і неморальнішими способами.

Видимо с того, шчо приріст лъудности, котрому так спријає періодичній переділ ґрунтів, спиньуєсья јінчими причинами, котрі однако мусьят шчезнати с поступом свободи, моральности і добробутку. Шчоб зробити місце новим родинам, які повстанут при корисніјших цивілізаціјних вимінках, останесья тільки одна дорога — еміґрація і закладанье нових осад.

Община справді від давна пројавляла велику кольонізаціјну силу. Сья точка, котру хорошо виказав

Жулї Фаучер, признана нинї загально. Від матерного села, коли в нїм льудности надто намножилося, відділилася певна група і вивандрувала на схід в глибокі ліси і далекі степи, де звичайно стикалася с племенами чудськими, стрільцями та кочовиками. Щоб викорчувати ліси і опиратися дикарям, на те не вистатчували сили єдиниці і тре було спільного змаганья і як најтіснішої єдности. Мир здобував ту так само землю під хліборобську управу, як декуди в Німеччині і Нідерландах робили се монастирі; та сама засада — спільність маїеткова, тот сам наслідок — кольонізація.

Між тим коли Німці і навіть західні Славяне звільна закинули первісну спільність ґрунтову, Великороси задержали її, бо посувајучись по бесконечних рівнинах сходу, могли раз у раз заїмати нові ґрунти в посіданье. І так, як замітив Фаучер, їх закон розвитку не була зміна внутрішня, але розширваньє на вні, подібно як у Хінчиків, с котрими вони в Азїї сусіди.

Зберім коротко недогоди, які противники закидајут общинному посіданью ґрунту.

1. Община противиться поступови інтензивного рільництва, бо не дозволяє на довгий час вкладати капітал в землю.

2. Розметане положінье часток припадајучих одній родині при льосованью провадит до ланового примусу, підпирає стару мізероту і підтримує давній ґрунтовній лад.

3. Спільна порука всіх громадян за доставу рекрута і уплату податків виходит остаточно на то, шчо робучі льуде платять за лїньухів, шчо ослабљує охоту кождої єдиниці до шуканья більшого зиску. Від хвилі, коли проїавится таке ослабленье охоти, мусит

суспільна машина порушуватись зверхним примусом, бо інакше суспільне життя зовсім занидіє. Таким способом громада має таку велику власть над єдницею, що, як сказано, мужик, хоть перестав бути невольником пана, все такі остався невольником громади. Коли особистий інтерес не достаточо введений в діло, то льуде стають ліниві і ціле суспільне тіло стає отьажіле. Відти то походить, що поступ в Россії так страшно повільний. Щоб осудити стосункову вартість колььективного а індивідуалістичного принципю, досить тільки порівнати Россію з американськими Сполученими Державами.

На те відповідають прихильники россійських общинних порьядків :

Немає сумніву, що спільна порука громадян супротив уряду — плоха річ; але вона не звязана нерозривно з общинним ґрунтовим порьядком; а коли знести спільну поруку, то громада не буде потребувала мати деспотичну власть над своїми членами. Коли тре буде великих робіт мельораційних, то ніхто не заборонит згромадженням батькам родин ухвалити їх виконання, а зарьяд громадський так само може ними займатись, як магістрати по містах.

Замість визначувати кожній родині роскидані частки (парцелі), мож би поділити громадський ґрунт на одноцільні участки більше-менше однакової вартости. Крім того може кілька газдів збити свої участки до купи і відтак розсортувати їх після доброти ґрунту; тоді відпали б межі та плоти, що знов дало би змогу ті одноцільні лани оброблювати великими машинами, так як колиб вони становили одно господарство.

Скедо-Ферротті зібрав головні користи, які наводьят прихильники общинного посідання ґрунту дльа оборони сего сістему, в сьлідујучих п'яти точках :

1. Позајак кожди повносілній робітник маје право посідати часть громадського ґрунту, то не може зародитисья прольетаріјат з усеју нуждоју і з усіми небеспеченствами.

2. На дітеј не спадаје кара за лінивство, нещачте або марноґратство родичів.

3. Позајак кожда родина маје власність, або властиво посідаје дља вжитку часть ґрунту, то вже тим самим піддержујесь лад, певниј консервативниј та традиційніј нахилок, котриј забезпечује суспільність перед соціјальними переворотами.

4. Позајак ґрунт остајесь невідлучним і дідичним добром усіх громадян, то нішто бојатисья також так званојі і другим крајам так страшнојі боротьби між працеју а капіталом.

5. Вкінці общинні порядки в високіј степені сипријајут кольонізаціјі, річ особливо важна дља Россіјі, котра в Европі і Азіјі посідаје шче огромні простори незаселених земель.

Говорьат, шчо Кавур сказав раз до одного россієського діпльомата: „Однакіј участок ґрунту, котриј ви, Великороси, удільујете кождому свому хліборобови, небеспечнішіј дља нас, ніж усі ваші вієска“, а король Фрідріх Вільгельм IV. пруськіј мав в р. 1848 сказати. „Тепер починајесья славјанськіј період в історіјі.“

Скедо-Ферротті і Кавелін хотьят зреформувати россієську общину, задержујучи жејі головніј принцип. Кожда родина маје дістати свіј участок ґрунту в дідичніј ужиток: вона може го продавати, передавати в наслідстві, винајмати. Громада задержала б тільки верховну власність і шчо б запобічи нагромаджувацьу мајетків у немногих руках, установлениј був би певніј найбільшіј розмір мајетку. В Римі і в Греціјі стрі-

чаємо подібні встанови; але такі встанови зовсім не-східні з духом нашого новочасного праводавства. Установи миру становят замкнуті, віками вироблені системи, котрі треба або лишити нетиканим, або зовсім знести і замінити свобідною, приватною власністю. Про него мож сказати, як про язуїцькій закон: *Sit ut est, aut non sit*. Я переконаний, шчо уряд не схоче одним замахом зруїнувати насильно відвічну встанову, котра так глибоко запустила коріньє в цілім життьу і історії россієського народа. Найліпше — дати повну свободу соціальному розвиткови, а установи шкідні дльа поступу шчезнут звільна і самі або перетворятьсья відповідно до нових потреб. Дуже б було жаль, як би насилу скасовано встанову, котра відповідно поправлена може стати ратунком дльа наших новочасних демократії!

Якїже буде наш суд про россієські порьадки, в котрих признано сїільну власність ґрунтову громаді а кождії родині часовіј ужиток одноїї частки ґрунту? Певна річ, шчо сїістем тої, так приложениї до діла, як се дієсья тепер в Россії, ставит непереборимі перепони рільничому поступови. Розметане положіньє парцель становячих оден участок і звязаниї с тим примус лановіј т. ј. управа однакого ґатунку збіжья на цілії певнії полосі, до чого змушені всі рільники, — все це стаїє на заваді діяльності јединиць і не дозволяїє јім впровадзувати поправні, досконаліші способи рільничі. Такі поправи мусіли б нараз бути приньяті цілоїу громадоїу, але дльа того мусіла б громада мати богато знанья, котрого очевидно поки шчо не маїє. Таким способом зовсім природна річ, шчо старі непригідні способи держатсья і доси.

Сесі бесперечні недогоди не звязані прецінь нерозривно с самим сїістемом, хоть маїже завсїґди јшли

з ним рука об руку. Передовсім мож би кождії родині наділити незалежній, заокругленій учасок, на котрім би вона як до потреби мала господарити де яких 20 літ, або так довго, доки жиє отець родини. Положінье було б тоді подібне до такоїї громади, де всі ґрунти належат до одного властивця, котриј невеличкі ферми ванајмаје арендаторам на 20—30-літні терміни, як се часто стрічајемо в Англії. Як ту, так і там арендаторі мали б однакиј інтерес — порьадно оброблювати ґрунт; нічо не стојало б на перешкодї запроваджуванью најліпших способів господарованья. Једина ріжниця була б та, шчо хлібороби були б арендаторами не панськими, а громадськими, і шчо замісьць платити аренду, котра, розумієсья, вбільшуєсь с кождим господарським поступом, уживали би своїј учасків за дармо на підставі свого природного права до посіданья, — шчо певно не причинилось би до погіршенья јіх положінья.

Противники общчини виступајучи протів нејї вистављајут јејї супротів власности приватнојї, начеб то на Заході ґрунти оброблювались тілько властивцями. А на ділі воно як раз противно! Најбільшу часть ґрунтів оброблюјут арендаторі, котрі мајут тілько право часового вжитку і то звичајно на коротшиј час, ніж в росіјській общчині. Ја не перечу, шчо положінье властивця лінше від положінья такого чоловіка, котриј тілько до часу вживаје јакусь річ, — але обстају при тім, шчо положінье такого чоловіка крашче від положінья арендатора та чиншовника. А іменно росіјськиј мужик вживаје тот кусник ґрунту, котриј му припав, і то вживаје го стосунково довгиј час.

Завважано нераз в Англії, шчо дрібні властивці продајут свої маленські кусники ґрунту, шчо б добути

гроші повернути на заарендованье і загосподарованье більшої ферми, с котрої по вложеню стосунково значного капіталу мајут значніј зиск. Термін аренди виносит 12 а највище 18 літ і сесь ограничениј час ужитку видаєсь јім прецінь достаточнo довгим, так шчо вони не вагујутся вложити все, шчо мајут, в рільниче предприньатє. В тім разі, јак бачимо, арендованье ґрунтів доводит до інтензівніјшого господарства, ніж сама власність, бо ту арендованье дозволяє повернути значніјшиј капітал на поправу ґрунту. Сі факти доказујут, шчо досить забезпечити предпріјімчивому чоловікови вживанье ґрунту на јаких 20 літ для піддержанья в нім інтересу — управљати тој ґрунт јак мож најліпше. Видимо с того, шчо не короткість уживанья ґрунту стаје в Россіјі на перепоні господарському поступови.

Общинниј порьадок даје шче одну осібну користь. Рільник не мусит купувати ґрунту, — противно, дістаје го за дармо, і тому може весь свіј капітал повернути на господарство. Деінде він мусит насамперед або закупити ґрунт, на котрім хоче господарити, або рік річно платити з него ренту, шчо саме о тільки вменьшује јего зиск. В россіјській общині рільник не потребује ані купувати ані арендувати ґрунту. Може затим весь свіј капітал ужити на поправу плодovitости ґрунту. Правда, шчо в Россіјі рільники не мајут ані відповідного капіталу, ані предпріјімчивого духа, ані знанья рільничого на тільки, шчоб завести інтензівне і науковим поступам відповідне обробљуванье поля. Але шчо сего всего не мајут, тому виноју кріпацтво, а не систем спільнојі власности з окреим уживаньем; про се мож доконатися студіјујучи відносини альменд, котрі в Швейцаріјі, Гессені та Бадені існуют на тих самих основах, шчо ј россіјські общини,

а прецінь господарюють так само добре, як і тамошні приватні властивці. В россійській обшчині доходить чоловік до вживанья средств робучих не через спадщину, не через одідиченье того, шчо напрацьували його родичі, але на підставі свого особистого, вродженого права на власність. Се — дідиченье в громаді, а не дідиченье в родині. Правда, сесь порьядок може довести до того, шчо отець родини буде мав меньше інтересу до праці, бо він же знає, шчо його сини на всьакиї спосіб мають право до часток громадської власности і шчо таким способом вони не попадут в крайну нужду; але працьуючи пильно він може їм прецінь лишити в спадку дім, господарські знаряди, капітал дльа дальшого господарованья і все те, шчо становит „рухомиї маєток“ і шчо він набув своєїю працею. Значит, наклінність до ошчади і збиранья капіталів ту не придавлюєсь. А притім дідиченье в громаді і то на підставі особистого, природного права все такі більше відповідає природі і справедливости. Чоловік може домагатися дльа себе средств продукційних від тої хвилі, коли стає спосібним сам їх уживати і коли му їх потрібно дльа заснованья нової родини, замісь шчо має приходити в посіданье тих средств продукційних аж по чийїсь смерті, може за пізно, або може за вчасу, так шчо він шче не је в стані на своїї спадщині власно-ю працею господарити.

Пісьля римського права, котре у нас на Заході має силу, діти дістають спадщину аж по смерті родичів. Вони набувають затим аж тоді власність, коли стратили тих, кого б повинні найбільше чтити і захопити. Се так як би навмисно уладжено дльа викликуванья бажань противних природі, — і ми аж надто часто бачимо, шчо такі бажанья дієно істнують. В поезії і мальарстві представляєсь нам часто тото глу-

боко неморальне положіннє, де сироти потішаються в своїм смутку думкою о грошех, котрі їм по смерти коханих рідних дісталися. Аж надто часто показують нам страшні проступки, котрі кожде серце морозом проймають, яка то небезпечна річ зробити право насліджуваннє залежним від смерти старших. Установа, котра зв'язує набуток власности зі смертю вітця і матери, плодит в души тогу огидну жадобу, котра вибуваючи до крайности, може зіпсованих дітеї довести аж до забійства родичів. Коли противно чоловік одержує свою спадщину, скоро діде до літ і заложит нову родину, то нетерпливість і жадоба власности не викривляють його природного чуття і він не буде потребував обраховувати, яку користь принесе му смерть його найближчих своjakів.

У Слав'ян, де ще вдержалось давнє громадське або родинне одідичуваннє, задержала і родина більшу єдність і суцільність, ніж на Заході. Зв'язок братної любови і патріархальної щирости єднає всіх членів родини. На Заході родинне чуттє стратило свою повну силу. Підкопане нездоровими жадами, становит воно в нашім суспільнім ладі лиш підрядну силу.

В російській общині виразніше виступає також особиста відповідальність, ніж у нас. Давніше вважано за справедливу річ — мститися на потомках „аж до десятого покоління“ за провину батьків, а також передавати на синів титули та почести, які здобув батько. Нині ми вважаємо справедливішим — не допускати такого дідиченнє і трактувати кожного окремо після його власної заслуги обо провини. В життє державнім не допускається дідичність правних добродієств ані дідичність урядів. Але коли при нашім праві приватної власности наш отець був марнотратником, то діти не дістають нічо, або коли нагарбав богацтва, то діти мо-

жук жити в роскоші і без праці, на перекір усьакі моральности, на перекір саміі природі, котра каже, шчо чоловік повинен жити тільки добутками власної, не чужої праці. В росііській обшчині діти в меньшій мірі покутујут за хиби вітця і так само в меньшій мірі користујутся добутками јего праці і заслуг. Вони одержујут частину спільного дідицтва і самі творьат своју долю; добробуток, котрого можуть доробитися, вони завдячујут самим собі, не своїм предкам. Сесь порьадок відповідаје затим ліпше засаді власної відповідальности кождої јединиці.

Коли б сістем спільної власности істнував не јак в Росііі побіч шльахти, котра здвигнулась тим тільки, шчо присвојіла собі половину всіх ґрунтів і хліборобів поробила кріпаками, — а в ціліі својіі чистоті, јак колись істнував у Германів та Славјан і јак тепер шче істнује на Јаві і в Сербііі, то се було б то само, шчо демократіја с так докладноју рівністју, шчо с того в суспільности лехко могла б виробитися цевна одностайніст та неподвижніст, не дуже спријајуча јаким небудь новим предириньатям і швидкому поступови. Первісні кантони швейцарські вказујут нам приклад такого суспільного стану. Але з другого боку беспечна правда ј те. шчо твердив Гакетгаузен, шчо такиј сістем в највишчіі степені запобігаје вбільшуванју нерівности мајеткової і шчо таким способом даје огрому поруку за спокіј в суспільности. Вдержујучи ґрунт в посіданју громади, робит неможливим јего перехід в руки кількох богатирів. А з другого боку періодичниј переділ запобігаје творенју прольетаріјату, забезпечујучи кождому невідомјиму часть спільного мајна. Својіми очима бачимо ми родини, котрі своїм потомкам с поколінья в поколінье передајут право — богато зуживати а нічо не витворьувати, а знов други

родини, котрі з роду в рід працьують а ніколи не можуть дійти до власности. Лиш де природне право до наслідства находитьса в поважанью і пројавляється в прильудній установі, там неможливі такі противенства, бо там нема ніяких „видідичених“, т. ј. ніхто там не позбавлениј наслідства. С покоління в покоління вживають льуде спільного добра і почуваютьса до обовязку — працьувати над јего загосподарованьем. Сесь принцип затим становит охорону від соціјальної боротьби.

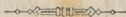
Не те відповідали противники: хоть і запобігаје творенью властивого прольетаріјату, але держит усіх в бідности і робит цілиј народ прольетаріјами. „Глядіт“ — говорили вони — „на россіјського мужика; јего положінье ледво чи ліпше від положінья сільського најемника на заході. Він не вбирається ліпше, не мешкаје крашче, не јість ліпше. Рівність је, то правда; але рівність убожества.“ На се мож би відповісти: потреби россіјського мужика прості і не численні, але вони заспокојені; він в житью не знајае вишчих роскошей, але він і зовсім не знајае јіх і вдоволениј своїм. Між россіјським общинником а західноєвропејським прольетаріјем заходит тота велика ріжниця, шчо сеј с цілим своїм прожитком залежит від свого напимателя, а тамтој вживајучи своје дідичне добро, котре му припало, је своїм власним паном і сам на себе працьује. Він спокіјниј о будучність і жије без грижі, між тим коли у нас робітник раз у раз бојітьса вменьшенья својејі плати, арендатор — вбільшенья чиншу. При тім не тре забувати, шчо россіјського сістему не витрібувано шче при корисних обставинах. Мужик, правда, мав ґрунт, але рівночасно був кріпаком. Він був затим в руках пана, на котрого јшла половина јего робучого часу; був разом властивцем і невольни-

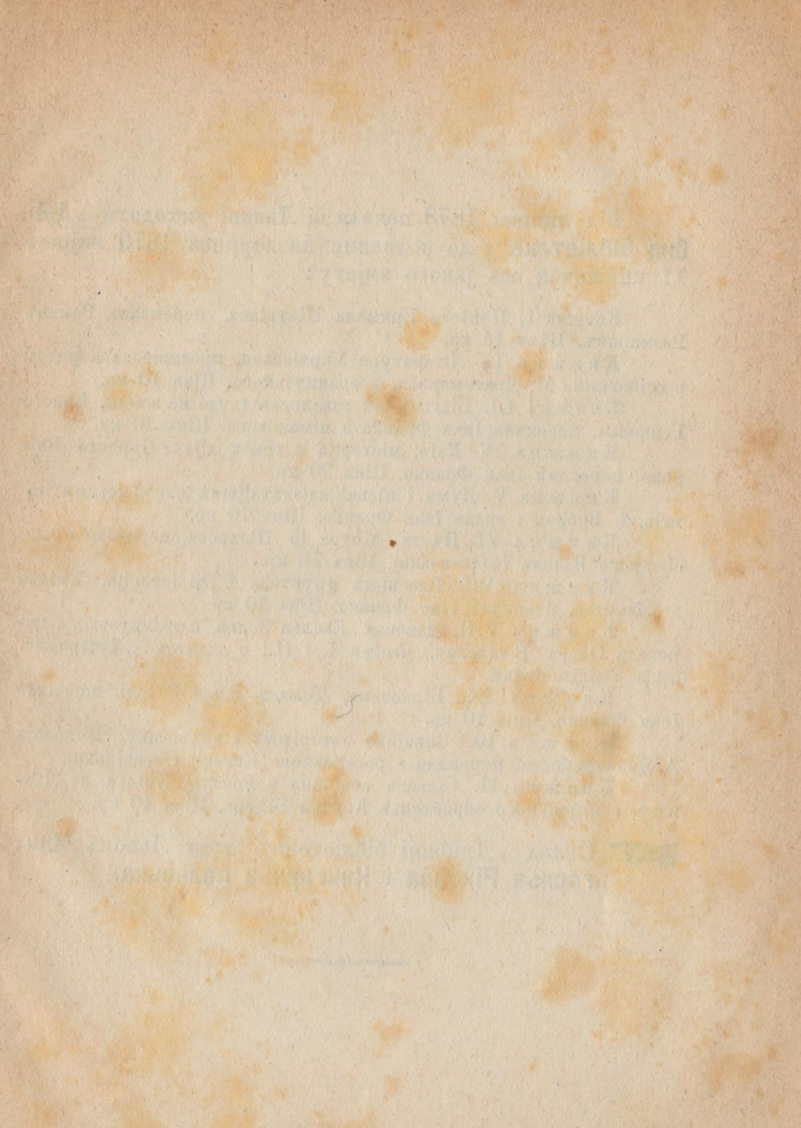
ком і під пригнітом панщини мусіла ослабнути в него охота до праці, мусів в самім зароді занидіти дух підприємчивиї, мусіло шчезнути бажанье поліпшень. Ніхто шче ніколи не видав досконалого хліборобства там, де істнувала панщина. А знов знесенье кріпацтва наложило нові пута на поступ, бо придавило мужиків непосильним тягаром, змусивши їх викупувати наділені їм ґрунти і відобравши їм уживанье лісів і пасовиск. Щоб виробити собі належитиї суд про общину, треба б їй бачити серед нормальних обставин.

Припустім на хвилю, шчо раз увільнені россієські мужики одержуїют таку науку, яку дає американська школа, шчо стаїют на рівні з новішими поступами рільництва; тоді порозумівшиєся с собою вони зможут завести в себе најпоступовіші методи англієської господарки. Тепер задля ланового примусу увесь ґрунт громадські оброблюєєся так, як колиб се була одна нива. Третина раз у раз засіваєєся озиминою, друга третина јарим збіжьем, а третья спочиває. В тих незміримих ланах кождиї має своїу частку, але нема ніяких меж, ровів ані плотів, котріб відділювали одну частку від другої; роздробленье посіданья не веде за собою роздробленья господарки. Не було б затим нічо лекшого, јак орати ціле поле паровим плугом, котриї би мож закупити на кошт і на користь усеї громади. Позајак кождиї має своїу частку в загалній цілости, то се само собою становит підвалину кооператівного господарства. Лановиї примус і недостача одноцільних участків, т. ј. іменно те, шчо для малого, окремого господарованья становило перепону, при товариськім господарованью стає підвалиною зисків і користеї. Уже ј тепер виконуїют россієські мужики різні сільські роботи в оден час і за снільною нарадою та постановою. Саме так треба би поступати при ко-

оперативнім господарованью, дльа котрого обшчина була б взірцем. Се було б тоді, так сказати, акціјне товариство, де кождий з уживајучих мав би своју часть і де би всі змовились управљати товариськиј ґрунт пісьльа правил науки.

У Франції жалуютьса на то, шчо роздробленьє ґрунтової власности спиньяје приложенье машин до рільництва. В Англії противно турбујутьса тим, шчо ґрунти над міру нагромаджуютьса в руках немногих јединиць. Россіјьскиј сістем, розумно ужитиј, злучив би в собі користи дрібної власности с користьами великого рільничого господарства. При такім сістемі властивців ґрунтових було би більше, ніж у Франції, бо кождий мужик був би властивцем, а при тім ґрунти могли б обробљуватисья на більшиј розмір, ніж в Англії, бо весь громадський ґрунт обробљувавсья би, як оден лан. Чого ж потрібно, шчо б діјти до такої цілі? Вдержати спільну власність і льосованье, полішити правну організаціју а заразом вивчити мужиків належито, як неју користуватисья через заведенье вдосконаленого способу господарованья.

Від липця 1878 почала в Львові виходити „Дрібна бібліотека“; до половини паздерника 1879 вишло 11 книжочок ось якого змісту:

Книжка I. Повѣсти Еркмана Шатріана, переклавъ Романъ Розмаринъ. Цѣна 15 кр.

Книжка II. Література Українська, проскрібована рядом російським, М. Драгоманова, з французького. Ціна 10 кр.

Книжка III. Відки і як вzialiсѣ льуде на землі, Ернста Геккеля, переклав Іван Франко з німецького. Ціна 10 кр.

Книжка IV. Каїн, містерія в трьох діях, Гордона Байрона, переклав Іван Франко. Ціна 20 кр.

Книжка V. Думи і пісні најзнатніших європейських поетів. I. Вибрав і видав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VI. Пчоли, Митра Ів Пісарєва, переклав з російського Василь Польанський. Ціна 10 кр.

Книжка VII. Власність ґрунтова і její історія, Еміля де Льавльє, переклав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VIII. Довбня Еміля Зольа, с французького перевела Ольга Рошкевич, частка I. і II.; в додатку „Хутірчик“, ескіз Еміля Зольа.

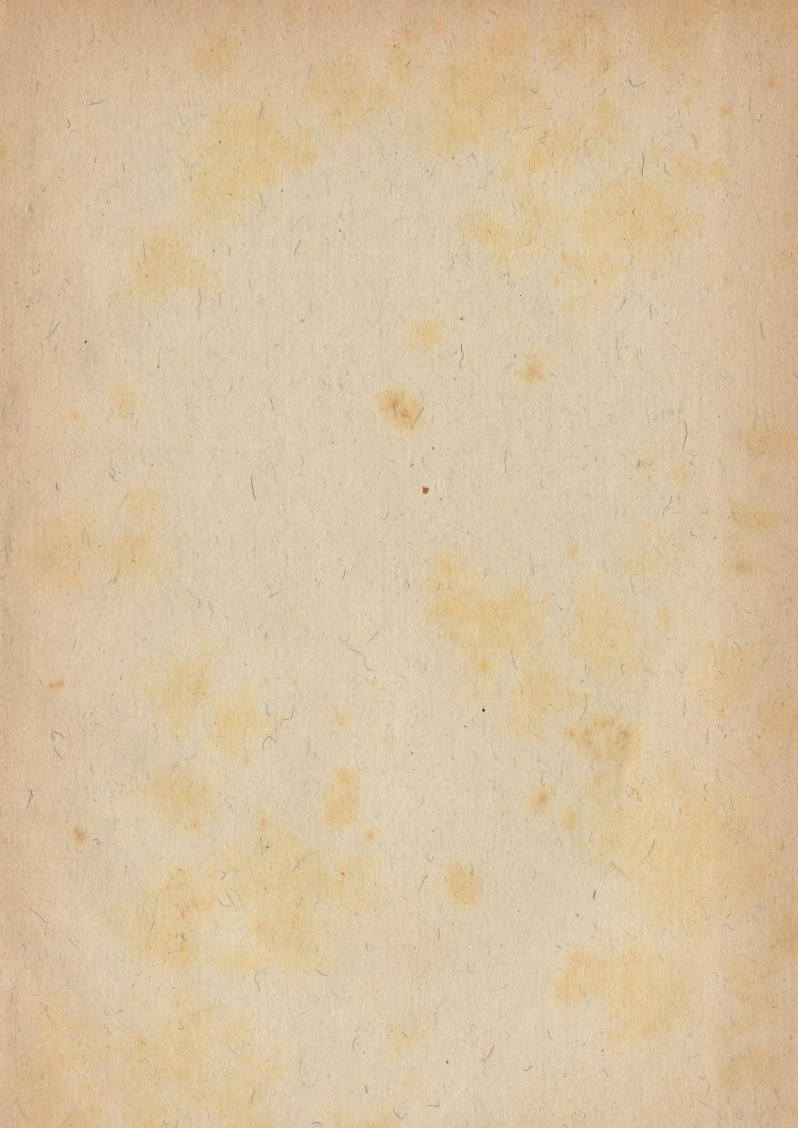
Книжка IX. Білковина, Томаса Генрі Гекслі, переклав Іван Франко. Ціна 10 кр.

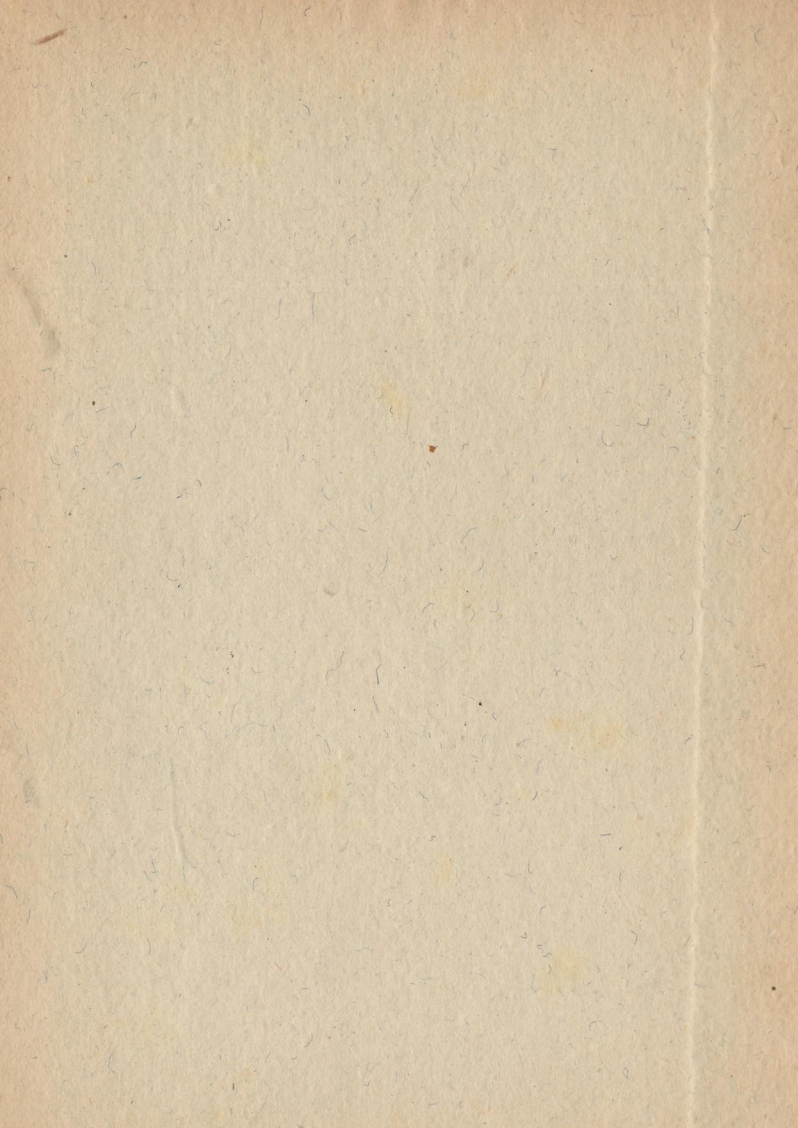
Книжка X. Значіньє авторітету в вихованью, Николаја А Доброльбуова, переклав з російського Евгеніј Олесніцькіј.

Книжка XI. Сільска общчина в Росєїі, Еміля де Льавльє, з німецького обробленя Карля Біхєра. Ціна 10 кр.

Склад „Дрібної бібліотеки“ дльє Львова Книгарня Ріхтера і Книгарня польська.

И 9392

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

ч. 5179/11